

KAPITEL 2

”Hey, där dansar en kavaljer”

Adlig fostran som satir på 1600-talet

Ola Winberg

Den 29 juni 1645 sattes ett skådespel upp i Linköpings stad. Titeln var *Filius prodigus seu imperitus peregrinans: Thet är een comoedia om then förlorade sonen eller een oförfaren wandringsman*.¹ Tidpunkten var väl vald. Det var Persmässa och marknad.² Många hade tagit sig till staden för att handla med sina varor. Författare till verket var lektorn i vältalighet vid Linköpings gymnasium, Samuel Brask (1613–1668) och aktörerna hans elever. Av personförteckningen framgår att dessa uteslutande var av ofrälse börd. De flesta var från byarna kring Linköping medan andra kom från Nyköping, Västervik och Vadstena.³ Vilka som satt i publiken är obekant. Säkerligen en del av de unga skådespelarnas föräldrar, stadens borgare, magistratspersoner och andra nyfikna. Att ett drama spelades offentligt hände inte varje dag och nu skulle publiken få se vad gymnasisterna hade att komma med.

Temat för skådespelet var fostran och utbildning. Närmare bestämt handlar det om en adelsyngling som ger sig ut på en ambitiöst upplagd bildningsresa, en peregrination, eller, för att använda ett internationellt gångbart begrepp, en *grand tour*. Dramat börjar med att den unge mannens familj utrustar honom med kläder, pengar och tjänare. Förhoppningarna är stora. Resan ska ge honom möjlighet att studera och att öva sig i adliga övningar, så kallade exercitier, i dans, fäktning och ridning. Dessutom ska den ge honom språkkunskaper och erfarenheter från kulturländerna ute i Europa. Förväntningarna kommer dock på skam. Den unge ädlingen visar sig vara fullständigt oduglig och mer än lovligt korkad. Han blir lurad och slösar bort sina pengar. Utblottad och förnedrad återvänder han hem, klädd i trasor och stödd på en tiggargstav.

¹ Brasks drama trycktes 1645 och återigen 1668. Här används den tryckta versionen från 1878: P. Hanselli. *Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelms till Dalin, vol. 22* (Uppsala, 1878) s. 1–103. (Hädanefter, Brask (1878)).

² *Svenska Akademiens ordbok*, uppslagsord Persmässa. Persmässa, som inträffade den 29 juni, var en gammal kyrklig högtid för att fira apostlarna Petrus och Paulus.

³ Brask (1878) s. 1–2.

Brask kallar sitt drama en komedi, ett ord som på 1600-talet användes om skådespel i allmänhet, men också som benämning på ett komiskt lustspel.⁴ Alldeles uppenbart ville Brask att publiken, som möjligen med något undantag tillhörde andra grupper än adeln, skulle få sig ett riktigt gott skratt. De skulle skratta åt den dumme aristokraten som inte kunde hantera ens de mest elementära situationer och som inte hade vett att göra något av de privilegier han hade fått serverade på silverfat. Men Brask ville mer. Med satiren som hjälp strävade han efter att kritiskt belysa det som hade blivit ett slags modeforeteelse, nämligen de oerhört kostsamma resor som var en del av unga adelsmäns utbildning.⁵

Som i all god komedi och satir låg handlingen i dramat verkligheten nära. De komiska poängerna och satiriska samtidskommentarerna hade knappast gått hem om publiken inte hade ett klart begrepp om realiteterna bakom skådespelets vändningar. Komedin om den förlorade sonen kan således betraktas som en av humorn förvrängd spegling av adlig fostran som idé och praktik vid 1600-talets mitt. Det är med den tolkningen jag i det följande avser att göra en kommenterad läsning av Brasks text. Syftet är att ta reda på vad texten säger om olika uppfattningar om adlig fostran och resonera kring hur denna typ av källmaterial, som sällan kommer till användning i utbildningshistorisk forskning, kan användas för att tillföra ny kunskap till ett redan tämligen väl utforskat fält.

Ramberättelsen i Brasks drama är liknelsen om den förlorade sonen i Lukasevangeliet. Denna handlar om en man med två söner. Den yngre begär att få ut sitt arv och reser till främmande länder där han slösar bort sin förmögenhet på excesser. Han tar arbete som svinaherde och begär att få äta av svinens foder. Slutligen återvänder han hem. Fadern klär honom i sina bästa kläder, slaktar gödkalven och anordnar en fest. Den äldste sonen, som troget tjänat sin fader utan belöning undrar upprört varför hans bror behandlas så välvilligt.⁶ Fadern förklarar att sonens återkomst måste firas, eftersom han var förlorad men nu är återfunnen. Alla dessa moment finns med i Brasks berättelse, men som ska framgå har Brask på ett skickligt sätt anpassat den efter samtida förhållanden.

I själva verket var Samuel Brask ovanligt lämpad att skriva ett drama om adlig fostran och utbildning. Mellan åren 1636 och 1644 var han preceptor för bröderna Carl (1621–1678?) och Otto (1623–1691) von Scheiding.⁷ Dessa studerade i Uppsala under Brasks ledning och begav sig tillsammans med honom ut på en omfattande kontinental bildningsresa på våren 1640. Resan följde det för tiden vanliga mönstret. Först studerade de båda bröderna ett par år vid universitetet i Leiden,

⁴ *Svenska Akademiens ordbok*, uppslagsordet "komedi".

⁵ Om peregrinationerna se Ola Winberg, *Den statskloka resan: Adels peregrinationer 1610–1680* (Uppsala 2018), Simone Giese, *Studenten aus Mitternacht: Bildungsideal und peregrinatio academica des schwedischen Adels im Zeichen von Humanismus und Konfessionalisierung* (Stuttgart 2009), Lars Niléhn, *Peregrinatio academica: Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet* (Lund 1983).

⁶ Lukasevangeliet 15, 11–31.

⁷ Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* (Stockholm 1925–1936), adliga ätten von Scheiding.

som betraktades som en elitinstitution med många utländska studenter. Sedan begav de sig till Paris efter en kort utflykt till England. Från Paris reste de vidare till den lilla orten Saumur, som ligger längs floden Loire. I Saumur stannade de i ett halvår för att studera franska och öva sig i dans, fäktning och ridning. Mellan april och juni gjorde de en resa i södra Frankrike, besökte Barcelona och for sedan genom Savojen till Schweiz. De återvände sedan till Saumur och stannade över sommaren 1643. Efter en månad i Paris på hösten samma år reste de långsamt hemåt genom Spanska Nederländerna, Holland och norra Tyskland. Över ett isigt hav seglade de till Öland och var åter på von Scheidings gods i Östergötland i början av mars 1644.⁸ Det enda ovanliga med resan var att de inte besökte Italien, vilket visserligen var kostsamt men betraktades som en eftersträvansvärd höjdpunkt på denna typ av resor.⁹

Teater som fostran

Brasks drama hade ur fostranssynpunkt två syften. Ett var att kommentera adelns sätt att utbilda sina söner. Ett annat, minst lika viktigt, var att ge eleverna vid Linköpings gymnasium möjlighet att inför publik öva sig i värtalighet och att uppträda offentligt. Eleverna måste lära sig texten, som var skriven på vers, utantill och framföra den med en skådespelares krav på precision och röstmelodi. Till det kom att i samspel röra sig på scen med rätt mimik och åthävor. Som vi ska se gav innehållet i dramat dessutom eleverna ett och annat moraliskt dilemma att reflektera över.¹⁰

Brasks drama sällar sig till en samling tidigmoderna texter som på olika sätt uttalar sig om fostran och utbildning. En grupp i denna textmassa utgörs av skrifter som reglerade organisationen av undervisning, som skolordningar och instruktioner till gymnasier och universitet. En annan grupp utgörs av en samling disparata texter som på ett normerande sätt uttalar sig om varför och hur barn och ungdomar borde uppfostras och utbildas. Särskilt vanligt förekommande är att dessa texter behandlar adelns söner. Under slutet av 1500-talet och under 1600-talet ägnade både adliga skribenter och, kanske framför allt, ofrälse författare, som inte sällan skrev på adligt uppdrag, betydande kraft åt

⁸ Brask har själv redogjort för denna resa i en kortfattad journal. Samuel Brasks resejournal och anteckningar, ca. 1640–1647, Linköpings stiftsbibliotek (LSB). Brask och bröderna Scheidings vistelse i Saumur finns dokumenterad, ibland med betydligt mer detaljer än hos Brask, i Carl Lilliecronas (1620–1674) resejournal från dennes vistelse i Frankrike och Italien 1642–1643. Carl Lilliecronas resedagbok, X 353, Uppsala universitetsbibliotek (UUB). För Brasks biografi se O. Wieselgren, ”Samuel Petri Brask” i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd. 26 (Stockholm 1926) s. 71 f. Ewert Wrangel, *Sveriges litterära förbindelser med Holland särdeles under 1600-talet* (Lund 1897) s. 90–92.

⁹ Om betydelsen av vistelser i Italien se Winberg (2018) s. 278–309. Det var särskilt aristokratin som med sitt sätt att prioritera hade pekat ut Italien som ett eftersträvansvärt mål.

¹⁰ En introduktion till 1600-talets skoldrama ges av Kurt Johannesson i ”Det svenska skoldramat”, i Tomas Forser & Sven Åke Heed (red.), *Ny svensk teaterhistoria 1, Teater före 1800* (Hedemora, 2007) s. 81–101.

frågan om fostran av adelsynglingar. Syftet var att visa att adeln, som tidigare hade kunnat hävda sin sociala särställning med hänvisning till bördens, också måste skaffa sig utbildningsmeriter för att tjäna kung och fosterland.¹¹

Detta tema kom till uttryck på olika sätt. Johannes Messenius (1579/80–1636), som år 1609 blev professor i Uppsala, var en mycket framgångsrik pedagog. Denna framgång byggde till inte liten del på att han lät sina elever, bland vilka många var adelsmän, spela dramer som kretsade kring episoder i svensk historia. Dramerna lärde samtidigt ut att även de privilegierade måste anstränga sig, bland annat genom att skaffa sig utbildning, för att förkovra sig och göra tjänst som civila ämbetsmän och militärer. I dramat *Blanckamäreta* (1614) heter det att adeln måste resa utomlands för att lära sig språk och seder eftersom kungen förväntade sig sådant avståndet.¹² En av Messenius elever var Aegidius Girs (1583–1639) som senare skrev en traktat om adliga dygder titulerad *De vera nobilitate libellus* (1627). Girs huvudpoäng var att adeln inte kunde luta sig tillbaka på sina anor, utan idogt måste arbeta för att skaffa sig den förfining som bildning och adliga övningar lade grunden till.¹³

En annan framstående elev till Messenius var Johannes Matthiae (1592–1670), som sedermera blev drottning Kristinas lärare och biskop. Matthiae fick år 1626 i uppgift att författa en plan för undervisningen vid *Collegium Illustre*, den kortlivade adelskolan i Stockholm, vilken grundades i syfte att bättre sörja för adelns utbildningsbehov än vad Uppsala universitet kunde. I denna plan poängterade han att adelspojarna genom sin börd var predestinerade att fungera i höga statsämbeten. Den dygd, alltså duglighet, som krävdes för statstjänst måste dock erövrats via seriösa och väl planerade studier.¹⁴ En tredje person, slutligen, i kretsen kring Messenius var Georg Stiernhielm (1598–1672) som i sin för eftervärlden kända dikt *Hercules* förklarade att adelsynglingar måste välja den smala vägen mot dygd och ära. Endast den som ansträngde sig och lät bli att lockas av ytligt prål och lyx blev duglig och lycklig.¹⁵

Ytterligare en text som bör nämnas i detta sammanhang, även om den inte direkt kan föras till den grupp texter som nämnts ovan, är Olof Verelius' (1618–1682) *Resan till världsstaden*. Verelius, som sedermera blev professor i

¹¹ Denna tradition har studerats av framförallt idéhistoriker och litteraturvetare. Axel Friberg, *Den svenske Herkules: Studier i Stiernhielms diktning* (Uppsala 1954) s. 167–194. Lars Gustafsson, "Dienstadel, Tugendadel und Politesse mondaine" i Dieter Lohmaier (red.), *Arte et Marte: Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden* (Neumünster 1978). Frågan har även belysts ur ett genusperspektiv. Kekke Stadin, *Stånd och genus i Stormaktstidens Sverige*, (Lund 2004 (ny utg. 2009)) s. 100–142.

¹² Johannesson (2007). Friberg (1945) s. 175–176. Bernt Olson, "Johannes Messenius" i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd. 25 (Stockholm 1985–1987) s. 423 f.

¹³ Aegidius Girs, *De vera nobilitate libellus: Thet är om san Edelheet en liten tractat* (Stockholm 1927) kap. 6. Friberg (1945) s. 174.

¹⁴ Denna studieplan hette på latin *Ratio studiorum* och trycktes först 1636. Den finns översatt till svenska i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, vol. 17, (Lund 1926) s. 57–97. Collegium illustre blev trots stora ambitioner kortlivad. Redan 1629 stängde den till följd av ett pestutbrott i Stockholm.

¹⁵ Friberg (1945).

Uppsala, skrev denna då han verkade som preceptor för några adelsynglingar ungefär samtidigt som Brask författade sitt drama, alltså vid 1640-talets mitt. Texten handlar om en privilegierad ynglings fostran och utbildning, vari ingick en kontinental resa till en icke namngiven, men lockande metropol, lätt identifierbar med Paris, eller möjligen Rom. Under sin vistelse i denna stad måste resenären hantera den stora världens lockelser, vackra kvinnor, lyx och främmande religiösa läror. Till sin hjälp hade han en äldre man som korrigerade hans naiva syn på prostituerade, rikedom och katolsk prakt.¹⁶

Det har visat sig att Verelius' text är en mer eller mindre självständig omarbetning av Francisco Quevedos (1580–1645) satiriska *Los Sueños* (1627) och att Verelius sannolikt författade verket i syfte att använda det som läromedel i arbetet med sina adelsdisciplar.¹⁷ Parallellerna mellan Brask och Verelius är således uppenbara. Båda använde komedi och satir för att i arbete med undervisning diskutera adelns bruk av utlandsresor som ett medel för utbildning.

Liksom Verelius utgick Brask från kontinental förebilder. Dramat om den förlorade sonen kan inordnas i en mycket livaktig tradition knuten till renässansens och barockens litteratur och teater. Inom denna tradition användes Terentius' och Plautus' klassiska drama som utgångspunkt för att skriva pjäser avsedda för undervisningen inom såväl katolska som protestantiska skolor. Som tema för dessa teaterstycken valdes ofta episoder hämtade ur Gamla och Nya testamentet. Syftet var att i renässanshumanistisk anda öva skolpojarna i latinet och i folkspråken och samtidigt inpränta kristen etik och moral. En av de största succéerna inom denna genre var Gulielmus Gnaphaeus (1493–1568) *Acolastus* (1529), som med tydlig influens från Terentius behandlade Lukasevangeliets berättelse om den förlorade sonen på latin.¹⁸

I översättning och i otaliga omarbetningar spreds Gnaphaeus *Acolastus* snabbt över Europa. Bara inom den spanskspråkiga världen skrevs mellan 1540 och 1619 minst sex versioner och i England fick verket ett slags officiell ställning som textbok för skolbruk i och med John Palsgraves (d. 1554) engelska översättning från 1540. Palsgrave knöt själv sin översättning till en samtida reform av den engelska utbildningen avseende läroplaner och Erasmus' idéer om betydelsen av läsning på folkspråken vid sidan av latinet.¹⁹ Den tämligen om-

¹⁶ Verelius latinska text har utgivits, med översättning av Birger Bergh och inledning av Magnus von Platen, *Resan till världsstaden av Olof Verelius* (Göteborg 1994). Se särskilt s. 21–53 ifråga om prostitution, lyx och katolicism.

¹⁷ von Platens förord till översättningen av Verelius' text (1994) s. 1–2, 6–8.

¹⁸ Wrangel (1897) s. 191, 197–199. Jan Bloemendal, "Neo-Latin Drama in the Low Countries", i Jan Bloemendal & Howard B. Norland (red.), *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe* (Leiden 2013) s. 293–364, om *Acolastus*, se ssk. s. 304–306. Dens., "Religion and Drama in the early modern Low countries", *Renaissance Studies* 30:1 (2016) s. 541–562.

¹⁹ Blanca Oteiza, "Para la historia de un topos literario: el hijo pródigo", *Hipogrifo* 5:1 (2017) s. 345–355. Ágnes Juhász-Ormsby, "Dramatic texts in the Tudor curriculum: John Palsgrave and the Henrician educational reforms", *Renaissance Studies* 30:4 (2016) s. 526–541. Den latinska texten och Palsgraves översättning finns tillgänglig på John Palsgrave, *The comedye of Acolastus*

fattande forskningen om den förlorade sonen som litterärt tema och traderingen av *Acolastus* visar att de olika författarna oftast förblev ramberättelsen trogen, men anpassade innehållet i tid och rum, inte minst med hänsyn till religiösa förhållanden. Tyngdpunkten kunde varieras, men *Acolastus'* utsvävande leverne ägnades mycket uppmärksamhet, bland annat därför att scener på barer, bordeller och värdshus gav möjligheter att befolka dramerna med många personer samt använda metoder för scener och dialoger som är typiska för Terentius.²⁰

Mot denna bakgrund måste Brasks roll som författare till *Filius prodigus* diskuteras. Liksom sina kontinentala förebilder förhöll sig Brask trogen den bibliska ramberättelsen och Gnaphaeus' ursprungliga version av *Acolastus*. Samtidigt är texten unik eftersom han i sin bearbetning förhållit sig mycket självständigt till originalet och utformat dramat så att det skulle passa skolpojarna, publiken och andra läsare i Sverige vid den tidpunkt då dramat hade premiär.²¹ Den intressanta frågan om vilken av alla versioner av *Acolastus* som Brask hade som främsta prototyp måste tillsvidare lämnas därhän, men det bör framhållas att hans bearbetning utgör ett belysande exempel på hur utländska förebilder användes för att utveckla och vitalisera 1600-talets svenska utbildningsväsende. Genom att studera importen, bearbetningen och användningen av dessa förebilder kan samspelet mellan utvecklingen av metoder för utbildning och förändringarna av den tidigmoderna staten och samhället studeras.

Ett underliggande tema, som Brask indirekt anknuter till, är nämligen den kritik mot adeln som uttrycktes från ofrälse håll både i Sverige och i andra länder. Kritiken fann sin grund i de sociala motsättningar som följde på etableringen av de tidigmoderna staterna i Europa på 1500- och 1600-talen. Det centrala temat var börd och merit. Ofrälse företrädare kunde uttrycka sig mycket drastiskt om vad de såg som adelns ovilja att underkasta sig adekvata studier, det vill säga sådant som utan undantag krävdes av personer av ofrälse börd.²² Bland annat skrev Messenius i en skrift med titeln *Specula* (1616), att adeln hade stora privilegier, och att den visserligen hade rätt till dessa bara den såg till att öva sig och göra sig duglig. Dock var det verkliga förhållandet sådant att

translated into oure englysshe tongue (etc.) (1540): Early English Books Online Text Creation Partnership, 2011,

<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A01349.0001.001/1:6?rgn=div1;view=fulltext>, läst 2021-11-10. För en modern översättning från latin till engelska med kommentar, se W. E. D. Atkinson, *Acolastus: A Latin Play of the XVIth Century* (London 1964).

²⁰ Bloemendal (2013). Oteiza (2017). För en diskussion om variationer på temat i spanska texter, se Joseph B. Spieker, "The theme of the Prodigal Son in XVII century Spanish art and letters", *Hispanic Journal* 5:2 (1984) s. 29–49. Katherine C. Little, "Renaissance Secularism Revised: The Case of the Prodigal Son", *ELH* 88:3 (2021) s. 579–603.

²¹ Wrangel (1897) s. 198. Det bör framhållas att Brasks drama sattes upp i Åbo 1650 och då översatt till finska. Pentti Pavolainen, *Finlands teaterhistoria*, Teaterhögskolans publikationsserie 69 (2019) kap. 1.3, tillgänglig på <https://disco.teak.fi/teatteri/sv/>, besökt 2021-11-10.

²² För ett antal belysande exempel, se Hans Helander, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720: Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas* (Uppsala 2004) s. 547–549. Helander hänvisar bland annat till en medlem av släkten von Scheiding och till Olof Verelius.

"en part av sådan adel är och så dåraktiga blivna, att den hålla för en stor blygd sig uti dygder, besynnerligt bokliga konster... öva och vinnlägga. Och är så al-lenast med... sin mörka adelstitel tillfreds."²³

Att slämma och dämna eller hungra och törsta

I första akten av Brasks drama om den förlorade sonen fick publiken lära känna två av dramats huvudpersoner, Acolastus (av grekiskans *akolastos* som betyder ouppfostrad) och dennes fader Pelargus. Brask hämtade de antikiserade namnen på adelspersonerna från dramats kontinentala förebilder, men gav skådespelets ofrälse personer namn på folkspråken. Sålunda hette de tre tjänare som Acolastus fick med sig på resan Nisse, Jösse och Pelle.²⁴

Publiken fick veta att familjen hade dragit stor försorg om Acolastus fostran. Fadern hade visat generositet och försett honom med "höglärda" lärare som dagligen övade honom i "språk och konster". Acolastus hade varit foglig och följt faderns förmaningar, men i ett slag hade hans sinne förändrats. Uppmunt-rad av vännen Philautus (grekiska för egenkärlek) ville han lösas från "faderns ok" och precis som andra unga män resa till "främmande land och städer / [för] att lära språk och seder". Att stanna hemmavid vore inte särskilt nyttigt. Därför borde han få ut sitt arv och söka sin lycka på egen hand.²⁵

Pelargus, fadern, tog illa vid sig av sonens önskemål och ställde sig kritisk till planerna på en resa till kontinenten. Han påminde om att det brukade gå illa för söner som satte sig upp mot sina fäder och att sådana som reste utomlands bara för att de inte stod ut hemma ofelbart led "stor skada". Sonen var ung och förstod inte sitt eget bästa. Pelargus utvecklade sina tankar i dialog med sin granne, Eubulus (som på grekiska betyder "med goda råd försedd"). Denne såg dock saken på ett annat sätt och menade att Acolastus borde få resa för att lära sig av sina egna misstag. Ty med ungdomen var det som det alltid hade varit. Så länge de tvingades bli kvar i hemmet längtade de efter att "få rasa, slösa, slämma [rumla] och dämna [svira]". Utomlands fanns dock något att lära. Långt hemifrån skulle nöden lära Acolastus att "svälta, bettla, hungra och törsta", vilket var något helt annat än att kravlöst sitta vid "moderns brödkorg".²⁶

Pelargus lät sig övertalas och beslutade att sända sonen utomlands. Under tiden resonerade Acolastus med sig själv. Han tänkte visa sig tillmötesgående och lyssna till faderns råd, men så snart han fått ut sitt arv och fädernegården hamnat ur sikte tänkte han agera utan hänsyn till andras uppmaningar, överty-

²³ Johannes Messenius, *Specula, thet är: Sweriges rijkes skådhetom, therwthinnan thet berömlige Swea och Götha rijkes allehanda egentlige lägenheet, herligheet och tilstånd, vthtryckeligen affmälas*. (Stockholm 1616) s. 74–75.

²⁴ Brask (1878) s. 3–21.

²⁵ Brask (1878) s. 5–12.

²⁶ Brask (1878) s. 5–12.

gad om sin egen förträfflighet. Uppbrottet blev känslösamt och storslaget. Fadern bad sonen att undvika dåligt sällskap, inte låta sig luras av fagert tal och vara försiktig med pengarna. Eskorterad av Nisse, Jösse och Pelle for Acolastus iväg och tog sig till Bråviken. Där låg en skuta segelfärdig med destination Amsterdam. Här började emellertid Acolastus olycka. Han måste komma överens med den holländske skepparen, som bara talade holländska, om priset för överfarten till Holland. För publiken var det uppenbart att skepparen lurade till sig en helt oskäligen summa. "Gud nåde mig som icke kan främmande språk", beklagade sig Acolastus.²⁷

Vid sidan av de tidlösa kommentarerna om ungdomar och om relationer mellan fäder och söner framträder Brask redan i dramats inledning som en vaken observatör av sin samtid. Tidigare forskning visar att adeln lade ned betydande resurser på sina söners fostran. Inte minst var de utländska resorna ett projekt som slukade stora resurser. Som exempel kan nämnas att de fyra sönerna till riksrådet Nils Bielke (1569–1639), vilka reste på kontinenten vid olika tillfällen mellan 1620-talet och 1640-talet gjorde av med en svindlande summa pengar om uppemot 30 000 riksdaler. Mot denna bakgrund är det förstället att det krävdes planering och en medveten hantering av materiella resurser för att finansiera resorna. Och även om så skedde var det inte ovanligt att resenärerna satte sig i skuld, både frivilligt och ofrivilligt. Johan Ekeblad (1629–1697) arresterades 1648 för en skuld i Saumur (där Brask själv hade vistats med bröderna von Scheiding). Denna skuld plågade Ekeblad i decennier och han menade att den hindrade honom från att ingå äktenskap.²⁸

När protagonisterna i Brasks drama diskuterade resors nytta gjorde de det med kännedom om denna krassa verklighet. Därtill var de medvetna om att peregrinationerna på kontinenten inte bara betraktades som ett sätt för adeln att markera sin sociala särställning. De ledande adelssläkterna, aristokratin, hade med sitt agerande visat att adelns resande också tillhörde staten. En bärande tanke, och en tanke som fått starkt fäste eftersom den understöddes av rikskansler Axel Oxenstierna (1583–1654), var att resenärerna skulle bidra till statens och samhällets utveckling genom att inhämta kunskap och erfarenhet samt seder och bruk.²⁹ Att resa var därmed ett slags statligt sanktionerad handling som olika aktörer försökte att påverka i syfte att förmå resenärerna att göra rätt saker. Till sitt förfogande hade de en på kontinental litteratur grundad diskurs om nyttigt resande.³⁰ Enligt denna borde resenären kombinera universitetsstudier med övningar som syftade till behärskning av kroppen och gängse

²⁷ Brask (1878) s. 13–21. Publiken skrattade säkert åt Acolastus hemmasnickrade holländska, t. ex. då han till skepparen sa: "Jag skall ju gebba twintigh daler". Wrangel (1897) s. 198–199.

²⁸ Winberg (2018) s. 190–224 och där anförd litteratur. Om familjen Bielke se s. 203. Om Ekeblad se s. 208, n. 689.

²⁹ Winberg (2018) s. 123–127.

³⁰ Justin Stagl, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800* (Chur 1995), kap. 1.

sätt att föra sig samt systematiska observationer av utländska förhållanden. På så sätt skulle resan bli fruktsam för såväl resenären som landet.³¹

När Brask lät Pelargus och Eubulus argumentera för och emot Acolastus resa gjordes det alltså i ett sammanhang där det fanns en levande debatt om resandets nytta. Inbegripna i denna debatt var företrädare för adeln och lärde män, det vill säga de män till vilka adeln gärna överlät det praktiska ansvaret för sina söners utbildning. I takt med att antalet resenärer ökade – inte minst innebar just 1640-talet ett slags boom för det kontinentala resandet – intensifierades diskussionen. I centrum för denna stod frågan om nytta. Många tyckte att de unga adelsresenärerna gjorde fel saker då de i allt större utsträckning prioriterade vistelser i metropoler som Paris och övningar i dans, fäktning och ridning. Det statsnyttiga allvaret i resorna riskerade därmed att gå om intet. En kritisk observatör var rikskanslern, som själv sänt ett par av sina söner på långa resor, men som 1650 ska ha hävdat att han sett många adelsynglingar resa utomlands, men få som kommit tillbaka lärdare och bättre än de var när de for. Adelsynglingarna såg å sin sida sig nödgade att försvara sitt beteende. De menade att kritikerna inte till fullo förstätt att det blivit allt viktigare att vistas i stora städer som Paris och Rom för att lära sig manéren i den stora världen. Inte minst viktigt var att lära sig att tala franska, som hade börjat etableras som samtidens *lingua franca*, med rätt uttal.³²

Brasks dramatisering av ungdomens till synes tidlösa strävan efter att få slämma och dämna (rumla och svira) visar sig därmed även vara fotad i en reell konfrontation mellan adelsgenerationerna. Jonathan Dewald har i sina studier av den franska 1600-talsadeln visat att denna konfrontation var högst påtaglig.³³ Adelskulturen byggde på en patriarkal ordning som ställde krav på söner och döttrar att foga sig efter familjens behov av att reproducera sin ställning. Lydnad och underkastelse, det vill säga det som Pelargus i Brasks drama mest av allt krävde av sin son, blev därmed centrala delar av familjernas fostran. Samtidigt gavs sönerna en utbildning som utgick från renässanshumanistiska principer vilka betonade individens förmåga att kritiskt betrakta sin samtid. Dewald framhåller att detta ofrånkomligen ledde till att adelns utbildning skapade ett visst mått av personlig autonomi som stod i konflikt med kraven på att undertrycka individuella önskemål i syfte att fullgöra plikter gentemot familjen och kungamakten.³⁴

Om man följer detta resonemang så skulle konflikten mellan Pelargus och Acolastus i grund och botten handla om att fadern vill upprätthålla en norm som sonen ansåg antikverad, och därtill på goda grunder sett till den snabba förändringen av 1600-talets stat och samhälle. Utan att göra andra jämförelser kan inskjutas att den franska scenkonst som utvecklades då Brask skrev sitt

³¹ Winberg (2018) s. 78–82.

³² Winberg (2018) s. 208–209 o 351–358.

³³ Jonathan Dewald, *Aristocratic Experience and the Origins of Modern Culture: France, 1570–1715* (Berkeley 1993). Se äv. dens., *Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family 1550–1715* (Pennsylvania 2015) s. 2–36 o 39–65.

³⁴ Dewald (1993) s. 70–71 o 102–103.

drama, och vilken han säkerligen hade tagit del av i Frankrike, ofta behandlade sådana ämnen. Konventioner, normer och patriarkal lydnad ställdes mot spirande individualism och frihetslängtan, vilket belyste individuella kval och spänningar mellan generationer.³⁵

Att bli en adelsman

Dramats andra akt handlar om Acolastus vistelse i Holland. Den börjar med att han träffade en bankir i Amsterdam som genom att ange en felaktig växelkurs lurade Acolastus på pengar. Nisse, Jösse och Pelle noterade Acolastus navitet, vilket ledde till en växande konflikt mellan tjänarna och deras herre. Acolastus började därefter kontraktera mästare, det vill säga lärare, i fäktning, dans, språk, ridning och juridik. Han gav dem förskotts betalning men tröttnade snart på den intensiva undervisningen och gav upp projektet. Istället ville han resa till Frankrike.³⁶

Återigen uppträder Brask som en pålitlig observatör av samtiden. Acolastus sätt att resa grep tillbaka på verkliga förhållanden. För många svenska adelsmän var Amsterdam den första riktiga kontakten med kontinenten. Även de som inte seglade utan reste till lands gjorde först ett besök i Amsterdam innan de begav sig till andra holländska städer. Förutom att observera arkitektur, handel och stadsplanering var syftet med besöket i Amsterdam att söka upp bankirer för att med hjälp av växelbrev utverka kontanter. Med dessa pengar på fickan begav sig adelsynlingarna sedan till något universitet för att fortsätta sina studier och öva sig i adliga övningar. De allra flesta studerade vid universitetet i Leiden som betraktades som en elitinstitution där många socialt privilegierade studenter samlades.³⁷ I brev och dagböcker finns ett otal berättelser om hur unga adelsmän gick tillväga på ungefär det sätt som Brask beskriver. Till exempel berättar bröderna Gustav (1618–1661) och Svante (1620–1645) Bielke, vilka Brask för övrigt träffade i Saumur, att de vid ankomsten till Leiden 1639 började studera historia, politik, juridik, geometri och fortifikation samt öva sig i dans och fäktning.³⁸

Det som skiljer Acolastus från sina verkliga motsvarigheter är att han lade ned mer tid på de adliga övningarna än på studierna. Vanligtvis var det tvärtom. Resenärerna brukade förlägga det mesta av exercitierna i dans, fäktning och ridning till Frankrike dit de allra flesta begav sig sedan de avslutat sina studier i Holland.³⁹ Skälet till att Brask har framställt saken som han gjort beror med största sannolikhet på att han har velat sätta de adliga övningarna i centrum. Syftet torde ha varit att

³⁵ Dewald (1993) s. 78–79.

³⁶ Brask (1878)

³⁷ Wrangel (1897). Niléhn (1983) s. 150–157. Winberg (2018) s. 230–239.

³⁸ Winberg (2018) s. 231. Att Brask träffade bröderna Bielke i Saumur framgår av Johan Lilliecronas dagbok, (UUB) X 353.

³⁹ Winberg (2018) s. 310–313.

diskutera det som vissa ansåg vara det största hotet mot resorna, nämligen att adelsynglingarna ägnade för mycket tid åt exercitier på bekostnad av allvarliga studier och statsnyttiga observationer av kontinentala förhållanden.

Acolastus relaterade sina behov av studier och övningar till förhållandena i hemlandet och hävdade att "om [han] vill hetas [kallas] adelsman" måste han återvända hem "väl övad" på ett sätt som motsvarade hans sociala ställning. Närmare bestämt avsåg han "de adeliga övningar / som härligen pryda en karl". I hemlandet skulle man om honom kunna säga "hey, där dansar en kavaljer", vilket var nödvändigt i den sociala konkurrenssituation som rådde. Lite surmagat påpekade Acolastus att det fanns många som inte hade varit utomlands men ändå betedde sig som "glödehöker", det vill säga som kaxiga sprättar. Dessa ville han näpsa genom den fysiska grace och överlägsenhet som de adliga exercitierna skulle ge honom.⁴⁰ Resonemanget rimmar väl med vad Ingeborg Oxenstierna (1581–1661) skrev till sin äldste son då denne hade anlänt till Holland på 1620-talet. Hon påminde om att han måste lära sig alla "konster" som anstod en adelsman eftersom det var vad som förväntades av honom med tanke på hans sociala ställning och framtid som statstjänare.⁴¹

Dialogen i dramat belyser vidare hur olika mästare bjöd ut sina tjänster. Förvisso har Brask velat driva med samtida förhållanden genom att tillföra en satirisk spets, men sannolikt är att framställningen illustrerar verkliga förhållanden ganska väl. För detta talar till exempel att de avgifter på tre till fyra riksdaler som mästarerna i Brasks drama krävde som betalning per månad stämmer överens med vad som framkommer i de resande adelsmännens räkenskaper.⁴² Vad Brask ger är således en inblick i med vilka försäljningsargument man på 1600-talets europeiska marknad sålde undervisning, som tillhandhölls utanför universitetens ramar. Att sådant kommer till belysning är intressant eftersom annat källmaterial bara innehåller sparsamma beskrivningar av detta fenomen.

Acolastus träffade först fäktmästaren Joachim. Denne lovade att lära ut alla "konster och manér" som en adelsman behövde kunna. Han hade studerat fäktkonsten i Italien, Frankrike, Österrike, England och Spanien, sett många länder och städer och överallt fått erkännande för sin färdighet. Anfall, försvar och rytm kunde han lära ut, dessutom med god grace. Dansmästaren Jacques hade hållit skola i mer än arton år. Ett gott tecken på kvalitet var att många hade kommit från Frankrike till honom för att lära sig dansa. Därtill var hans namn var känt i hela Italien. Courant, saraband, pavana med mera kunde han lära ut "med god grace".⁴³

⁴⁰ Brask (1878) s. 29–30, 33–34, 36 o 43–44.

⁴¹ Winberg (2018) s. 135–136.

⁴² Brask anger att dansmästaren tog 3 rdr./mån., fäktmästaren 4 rdr./mån. och språkmästaren 3 rdr./mån. Beridaren ville ha 15 rdr./mån. och juristen tog 100 rdr. för den kurs han erbjöd. Alla summor stämmer väl överens med bevarade räkenskaper, exempelvis dem rörande Johan Leijoncrona som reste på kontinenten på 1660-talet. Nils Rubenius resejournal, räkenskaper och brevkoncept, Kungliga Biblioteket (KB), M 262.

⁴³ Brask (1878) s. 30–36.

Beridaren Benion menade sig uträtta mer på en vecka än vad andra lyckades med på tre månader. Hans stall var fullt med berberhästar, väl lämpade för såväl dressyr som ringränning (en övning som gick ut på att trä en lans genom ringar), vilka lydde minsta vink från sin herre. Språkmästaren i franska, monsieur Baranger, hade undervisat i mer än tjugo år. Han lovade att lära Acolastus att tala och skriva "à la modo" med en metod som började med övningar i uttal och därefter övergick till grammatiska regler. Sist ut att erbjuda sina tjänster var juristen doktor Sporck. Denne framhöll att han blivit doktor i Padua, vars universitet var känt för sin utbildning i juridik, på en avhandling om arvsrätt. Han kunde såväl romersk som kanonisk rätt innan och utan. Som advokat hade han skördat framgångar och fått mordanklagade friade från misstankar.⁴⁴

Lång erfarenhet, gott renommé, världsvana och specifika pedagogiska metoder var alltså argument som slog an på de unga adelsmännen, om man får tro Brask. Till detta kom försäkringar om att övningarna skulle leda till en smidig och graciös kroppshållning samt att mästarna var kapabla att lära ut färdigheter som var moderiktiga. Indirekt bekräftar detta vad som också skedde i verkligheten. Axel Lillie d y (1637–1692) omtalar i sin resejournal att han i Paris valde beridare först efter att ha besökt flera olika ridakademier och att han sedan kontrakterade mästare i dans, fäktning, musik och språk på ett sätt som måste ha inbegripit att han skaffade underrättelser om deras undervisning i förväg. Att som ridlärare kunna säga sig ha ett stall med ståtliga hästar var också i ett realitetens viktiga argument.⁴⁵

Brask ger i sin satiriska framställning en nidbild av juristen, doktor Sporck, och fick juridiken att i dennes mun framstå som konsten att manipulera omgivningen. "En ond sak kan jag göra god" påstod Sporck. Brask lät Acolastus tolka detta som att han i framtiden med hjälp av doktors läror på ett illistigt sätt skulle kunna tillskansa sig jordegendomar på andras bekostnad. Att medvetet "missbruka" *utrumque ius*, den civila och kyrkliga lagen, sågs därmed själva verket som del av ett spel, ett politiskt bländverk.⁴⁶ Hos publiken i Linköping som satt långt ifrån centralmakten i Stockholm gick sådana bitska kommentarer säkert hem.

"Så hava vi här ett paradys"

Akt tre och fyra i Brasks drama handlar om Acolastus resa till Frankrike och vistelse i Paris. Acolastus hade visserligen en del otur, men han betedde sig också alltmer huvudlöst. På vägen blir han lurad av en värdshusvärd som lockar med öl och gott vin från Spanien. I en skräckinjagande skog råkar han sedan ut

⁴⁴ Brask (1878) s. 40–48.

⁴⁵ Winberg (2018) s. 263–264.

⁴⁶ Brask (1878) s. 44–48. Acolastus säger, s. 48: "Ty det heter ett politiskt puss [trick] / Att kunna missbruka utrumq[ue] jus.

för rövarna Drasut och Klubbut som tar hans svärd, hatt och kappa. I Paris ger han sig i lag med de tveksamma figurerna Haas, Kaas, Raas och Daas. Han förlorar pengar på kortspel och på bollhuset och tvingas pantsätta sitt armband. Samtidigt skuldsätter han sig hos skomakaren och skräddaren. Konflikten med drängarna fördjupas. Nisse påminner Acolastus om faderns förmaning att akta sig för dåligt sällskap. Annars kunde det gå illa med förlust av ”gods, heder och ära”. Till slut flyr drängarna. Kvar blir Acolastus i en alltmer prekär situation.⁴⁷

Ännu en gång lade sig Brask nära verkligheten. Trilskande värdshusvärdar är exempelvis ett återkommande ämne i Carl Lilliecronas (1620–1674) resedagbok.⁴⁸ Att råka ut för rövare var heller inte ovanligt, vilket Åke Sparre (1615–1641) erfor då han under en färd på Engelska kanalen föll offer för sjörövare och blev av med kläder och packning.⁴⁹ Att vistas i Paris så länge som möjligt blev under 1600-talets lopp allt viktigare för resenärerna. Men där var också ökänt dyrt, inte minst beroende på kostnaderna för de exklusiva kläder som öppnade dörrarna till umgängeslivet. Bevarade räkenskaper visar att kläudgifterna stod för mellan 35 till 50 procent av kostnaden för besöken i Paris. (Som jämförelse uppgick kostnaden för undervisning i adliga övningar inte till mer än cirka 10 procent). Många resenärer kunde inte, åtminstone inte omedelbart, betala för sig vilket ledde skuldsättning hos skräddare och skomakare. Adelsynglingarna fick vanligtvis stränga förmaningar att avstå från spel och dobbel. Verkligheten var dock en annan och resenärernas räkenskaper belägger utgifter för såväl bollhus som förluster i samband med kortspel.⁵⁰ Att förlora pengar till rätt person i rätt sammanhang var sannolikt socialt fördelaktigt, trots den rådande diskursen om allt spelandes fördärvlighet.

För att återvända till Brasks drama så förvärrades situationen för Acolastus när drängarna försvann. Dessa hade med sitt bondförnuft haft en klar bild av sin herres naivitet och när de försvann så löstes de sista trådarna i Acolastus skyddsnät upp. På gatan mötte han en jesuitpater som undrade om han bekände sig till katolsk tro eller till någon annan religion. För den chockade patern uppgav Acolastus att han inte visste vad en katolik var, men att han hade fått lära sig att följa Bibelns ord. Som svar höll patern ett animerat tal om olämpligheten att andra än präster läste Bibeln och på egen hand försökte tolka de kristna budskapen. Bäst vore om Acolastus gav sin bibel till patern så att denne kunde bränna den. Efter att beskrivit påvekyrkans alla fördelar bjöd patern Acolastus till sitt jesuitkollegium. Där skulle han omvända honom till den rätta tron. Acolastus hade inget däremot.⁵¹

Ur uppfostranssynpunkt hade denna del av dramat en nyckelposition. Samtliga bevarade instruktioner till resenärer inleds med förmaningar att hålla fast

⁴⁷ Brask (1878) s. 52–68.

⁴⁸ UUB, X 353.

⁴⁹ Personalier över Åke Bengtsson Sparre av Rossvik, Bergshammarsamlingen, Riksarkivet (RA), vol. 710, skrivelser till Karin Bååt.

⁵⁰ Winberg (2018) s. 252, 257–277.

⁵¹ Brask (1878) s. 69–74.

vid den protestantiska tron. Studier i trons fundament ansågs vara en av de viktigaste förberedelserna för blivande resenärer. Att konvertera var ett mycket allvarligt brott som kunde bestraffas med döden.⁵² Brasks budskap var härvidlag inte minst riktat till de elever som agerade i dramat. De skulle lära sig att akta på sin tro och inte svikta inför den katolska motreformationens lockande budskap.⁵³

Några religiösa studier blev det inte för Acolastus. Kreditörerna gaddade sig samman och sökte upp honom. Han räddades av sina allt annat än pålitliga kamrater Haas, Kaas, Raas och Daas. Inför dem sjöng han aningslöst Parislivets lov: "Så ha vi här ett paradys / den hit ej reser, är ej vis". Kamraterna hade dock gruvliga planer för Acolastus. De lurade honom att ta in på en bordell där en av de prostituerade stal hans plånbok med de sista av pengarna. När värden, en man vid namn Burdus, krävde honom på ersättning måste han betala med sina kläder. Kamraterna hade då för länge sedan lämnat Acolastus åt sitt öde.⁵⁴

Det kan diskuteras varför Brask valde att inkludera scenen på bordellen i sitt drama. Ett skäl bör ha varit att han ville förhålla sig trogen den bibliska ramberättelsen (i vilken den äldste sonen upprörs över broderns slöseri med pengar hos prostituerade). Ett annat skäl var sannolikt att han fann det nödvändigt att belysa just denna aspekt av resandet. Om det förhåller sig så är episoden intressant, inte minst med tanke på att de resande adelsynglingarnas umgänge med prostituerade är ett ämne som i de flesta fall förbigås med tystnad både i källmaterialet och i forskningen.⁵⁵ Att resenärerna hade sexuella förbindelser måste dock ses som oomtvistligt. Ett indirekt bevis på detta är ett brev från Ebba Brahe (1596–1674) till sonen Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686), skrivet då han var på väg till Frankrike, i vilket hon varnade honom för de "slemma sjukdomar", alltså syfilis, som följde på "lättfärdighet och lösaktighet".⁵⁶ Den redan nämnde Carl Lilliecrona skrev i sin journal i samband med ett besök i Neapel på 1640-talet att det fanns många prostituerade i staden. Att umgås med dem var dock farligt eftersom de spred veneriska sjukdomar.⁵⁷ Frågan om huruvida Brask ger en sannfärdig bild av umgänget med prostituerade får tills vidare lämnas obesvarad, men noteras kan att han egentligen inte gav uttryck för några moraliska dubier. Det

⁵² Winberg (2018) s. 86–87.

⁵³ Brask anslöt sig därmed till en tanke som återkommande förfäktades av prästerskapet under 1600-talet, nämligen den att det viktigaste för blivande resenärer var att vara väl undervisad i den kristna tron. Helst av allt ville prästerskapet att samtliga resenärer förhördes i teologiska spörsmål före avresan. Sven Göransson, *De svenska studieresorna och den religiösa kontrollen från reformationstiden till frihetstiden* (Uppsala 1951).

⁵⁴ Brask (1878) s. 76–86.

⁵⁵ Inom den språkvetenskapliga forskningen har skoldramerna använts för att studera okvädningsord i svenskan. Det har därvid konstaterats att prostituerade kvinnor och scener på bordeller var vanligt förekommande i dramerna. Erik Falk, *Verbala förolämpningar i 1630-talets Uppsala: En historisk talaktsanalys* (Uppsala, 2007) s. 36–37 och där anförd litteratur.

⁵⁶ Ebba Brahe till Magnus Gabriel De la Gardie, Stockholm 1642-04-23 i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, vol. 49 (Lund 1936) s. 23–24.

⁵⁷ UUB, X 353.

var risken att sätta sig i skuld och hamna i dåligt sällskap som i första hand avskräckte från besök på bordeller.

Förnedring och upprättelse

Dramats femte och sista akt beskriver Acolastus slutliga förnedring och den upprättelse hans fader beredde honom då han återvände hem. Efter uppgörelsen på bordellen flydde Acolastus från staden och tog tjänst som svinaherde. I eftertankens kränkning blekhet ångrade han sin sturskhet och påminde sig om sin faders generositet. "O ve, o jämmer, o sorg, o gråt ! / Huru illa jag mig har burit åt", klagade han bittert. Han drog också den för dramat centrala slutsatsen att ett ädelt namn inte var mycket värt om det inte upprätthölls av ett rättskaffens leverne. Till sist tröttnade till och med svinens ägare och kastade ut Acolastus från gården då han hade ertappats med att äta av grisarnas foder. Fylld av skam och ruelle styrde Acolastus sin kosa mot fadernegården. Där hemma gick brodern Nicolaus och önskade att Acolastus, som fått faderns kärlek och uppmärksamhet, vore död.⁵⁸

Nicolaus inträde i handlingen innebar att Brask förblev trogen den bibliska ram berättelsen, men också att han återkopplade till ett tema som han hade berört i början, nämligen de spänningar som avancerad utbildning och exklusiva resor kunde ge upphov till inom adelsfamiljerna.⁵⁹ Publiken förstod mycket väl att fadern inte satsat lika mycket på Nicolaus som på Acolastus. Sådana överväganden fann paralleller i verkligheten. Många familjer hade inte råd att sända alla sina söner på ambitiöst upplagda resor och tvingades därför göra en bedömning av vilka som var lämpade. Oftast hänvisades de som inte hade tillräckligt läshuvud till det militära medan de mest begåvade fick resa.⁶⁰

Dramat slutar med att Acolastus återvände hem till sin fader i skam och bekände sina synder. Fadern agerade precis som sin bibliska motsvarighet, omfamnade sin son och visade honom villkorlös kärlek. Han klädde honom i de bästa av kläder, satte en dyrbar ring på hans finger, lät slakta den gödda kalven och ställde till med en överdådlig fest.⁶¹ Den förlorade sonen var återfunnen.

Epilog

Dramat vore inte fulländat om det inte hade en epilog. Brask påpekade att det fanns två lärdomar att dra av berättelsen, en teologisk och en politisk. Den teologiska slutsatsen var att människan genom att visa ånger fick syndernas förlåtelse och erhöll Guds nåd. Den politiska slutsatsen var att många gjorde fel

⁵⁸ Brask (1878) s. 87–95.

⁵⁹ För en diskussion om detta fenomen inom den franska aristokratin, se Dewald (1983) s. 70–103.

⁶⁰ Winberg (2018) s. 123–127.

⁶¹ Brask (1878) s. 95–101.

som sände oerfarna och otillräckligt utbildade unga män utomlands. Lösningen var att låta en äldre mer erfaren man följa dem på resan. Denne skulle ge goda råd och vid behov utöva den myndighet som förlänats honom via familjens patriarkala ordning.⁶² Under inga omständigheter, klargjorde Brask avslutningsvis, syftade dramat till att avråda från utländska resor i utbildningssyfte:

Och skall ingen nu tänka här,
Att vandra olovligt är;
Ty där av kan man visst bekomma
Tusen nyttor, fröjder och fromma.
Därav läres förfarenhet,
Samt seder, språk och hövlighet.⁶³

Vad säger oss läsningen av Brasks komedi? Handlingen utspelade sig på många plan och kan tolkas på flera sätt. I pedagogisk bemärkelse utnyttjade Brask dramat för att utbilda sina elever. Han fyllde komedin med roller så att alla elever skulle ha möjlighet att framträda. Man får därmed räkna med att handlingen delvis anpassats för att ge plats åt de uppåt femtio elever som måste beredas deltagande. Innehållet talade också direkt till skådespelarna själva. De fick klart för sig att vidmakthållandet av den protestantiska tron var av fundamental vikt för såväl individ som samhälle. Likaså illustrerades betydelsen av att inordna sig i sin samhällsliga roll och böja sig för nödvändigheten. Att sträva efter individuell frihet i opposition till plikter mot familjen ledde till fördärv. Bäst var att underkasta sig den patriarkala ordning som samhället vilade på.

Samma budskap riktade han till adelns manliga ungdomar. På så sätt gav han sig in i en pågående diskussion om adelsståndets sätt att använda sig av utländska resor i utbildningssyfte. Brask ställde sig härvidlag på samma sida som dem som ansåg att adeln borde moderera sitt resande och underordna sig statsnyttan. Detta betydde att genomförandet av studier, exercitier och observationer av förhållanden i främmande länder framförallt måste leda till kunskaper som kunde omsättas till gagn för hemlandet. De adliga övningarna var statsnyttiga eftersom de gav blivande statsföreträdare färdigheter i att tala främmande språk och föra sig med elegans, men att handskas med dem som Acolastus gjorde var med Brasks sätt att se på saken illegitimt. Acolastus tänkte mest av allt på sig själv då han hoppades att dansen, fäktningen och ridningen skulle göra honom överlägsen hans kaxiga jämlingar som inte hade haft möjlighet att resa. Likaså såg han egen vinning i studierna i juridik. Någon samhällsnytta var det inte tal om. Istället skulle han använda jurisprudence för att öka sin egen rikedom.

Klart är också att Brask på klassiskt vis drev med överheten. Han lärer sig med den ofrälse publik han förväntade sig möta då dramat spelades och bjöd in dem till en absurd, komisk och satirisk granskning av adeln. Vad han de facto

⁶² Brask (1878) s. 101–103.

⁶³ Brask (1878) s. 103.

skämtade om var hur en privilegierad grupp bevakade sin samhällsställning genom att tillgripa en viss typ av fostran syftande till att omintetgöra konkurrens från andra grupper. Adelns strävan att monopolisera en viss typ av utbildning torde därför ha varit ett tacksamt ämne att ta upp inför publiken i Linköping. Inte minst bör de ofrälse åskådarna ha uppskattat att Brask framställde saken som att adeln hade allmogen att tacka för att dess fostransprojekt gick att föra i hamn. Det var drängarna med sitt klara bondförnuft som såg till att hålla den dumme adelsynglingen under armarna och resan hade aldrig gått i stöpet om en välutbildad man av folket hade anlitats för att vägleda Acolastus mot rätt mål.

När Brask slutligen pläderade för att adeln måste fortsätta att resa och att den måste anlita ofrälse män för att garantera att målet med resorna uppfylldes, går det inte komma ifrån att han också talade i egen sak. Bakgrunden är lätt att identifiera. Brask hade kunnat göra karriär tack vare att han på en adelsfamiljs bekostnad gjort en omfattande utländsk resa och på så sätt hade skaffat sig meriter förbehållna en mycket exklusiv skara personer.

Brask använde en pedagogisk metod, dramat, för att kommentera en annan pedagogisk metod, resan. Och för att göra det omarbetade han ett skådespel på temat om den förlorade sonen vilket var väl känt på kontinenten och ofta användes i skolsammanhang. Genom att göra så bidrog han till att utveckla utbildningen i retorik och i det svenska språket i sann humanistisk anda. I utbildningshistorisk bemärkelse löper därmed läsningen av Brasks drama längs flera trådar som flätar in sig i varandra. Jag har ovan dragit i några av dessa trådar, men undersökningen skulle kunna utvidgas ytterligare. Exempelvis borde det gå att närmare studera frågan vilka versioner av *Acolastus* som Brask låtit sig inspireras av och därmed diskutera hur utländska exempel importerades och omarbetades för att bidra till pedagogisk utveckling.

Filius prodigus var inte det enda drama som Brask författade i syfte att användas i undervisning. I sina kortfattade levnadsanteckningar har han sorgfälligt noterat att dramat om den förlorade sonen uppfördes på sommaren 1645. Tre år senare, likaså på Persmässan den 29 juni, noterade han att hans *Acta et martyria apostolorum: Thet är een tragico-comoedia om apostlarnas gärningar och jämmerlige marterningar* hade uppförts. På Persmässan år 1649 satte han upp *Mars Germanicus victus: Thet är comoedia om thet wälendade tydske kriget*.⁶⁴ Liksom dramat om Acolastus bör dessa kunna läsas inte bara som klassicerande skådespel med pedagogiska poänger, utan även som tydliga kommentarer av samtiden. Ty som Brask själv påpekade fanns alltid en politisk slutsats att dra av den fostran som dramerna syftade till.

⁶⁴ Wrangel (1897) s. 199. Wieselgren (Stockholm 1926) s. 71 f. Samuel Brasks resejournal och anteckningar, ca. 1640–1647, Linköpings stiftsbibliotek (LSB). Även Brasks drama om apostlagärningarna sattes upp i Åbo 1649 översatt till finska. Pavolainen (2019) kap. 1.3.